

ОТНОВО ЗА СВИДЕТЕЛСКИЯ СТАТУТ: ИМПЕРФЕКТ И АОРИСТ, ПРЕИЗКАЗНОСТ

Богдан Дичев (София)

Резюме:

Разработката разглежда в аспекта на прагматичните езикови ориентири действителния свидетелски статут на говорещото лице при употребите на аорист, имперфект и ренаратив. Обръща се внимание на възможните несъответствия между фактическото свидетелско или несвидетелско присъствие на говорещото лице и смисловото тълкуване на граматичните форми на изказа му от неговия комуникант. Представени са възможните причини за тези грешки, препоръчана е методология за обяснение на природата на имперфекта и аориста и на по-нетипичните комуникативни трансформации в преизказността.

Ключови думи: свидетелски статут, аорист, имперфект, преизказност, прагматични ориентири, трансформиране на комуникативните инстанции

Again on the Subject of the Witnessing Status: Imperfect and Aorist, Renarrative Mood

Abstract:

The treatment explores the actual witnessing status of the narrative perspective in the cases, which employ aorist, imperfect and renarrative mood, in the aspect of the pragmatic linguistic reference points. Attention is drawn to the potential incongruities between the factual witnessing, or un-witnessing, presence of the narrative speaker and the semantic/notional interpretation of the grammatical forms of her/his expression of his/or communicator. The possible reasons for these misfits are presented, a methodology for explaining the nature of the imperfect, the aorist and the more atypical communicative transformations of the renarrative mood is recommended.

Key words: witnessing status, aorist, imperfect, pragmatic reference points, renarrative mood and transformation of the instances of communication

I. Аорист и имперфект

По отношение на обучението на чуждестранни българисти долавянето на различията между традиционно познатите като минало свършено и ми-

нало несвършено време няма отношение към свидетелския статус,¹ тъй като и при двете е налична свидетелската морфема -х/-ø, -х/-ш (Куцаров, 2007:52), но с оглед на сблъсъка с перфекта (и изобщо с конструктите от типа Л + СЪМ) и „несвидетелския” му код в опозиция спрямо тези две времена, трябва да се преодолее смесването на аористното и имперфектното значение.

Всъщност дори при имперфекта свидетелствеността (не като граматическа подкатегория, а като фактическо съждение) има някои неудобни моменти. Говорещото лице свидетелства за протичането на дадено действие в определен минал интервал на референтност (Ницолова, 2008:262), но тъй като имперфектът е континуативно време (пак там, 282), то е „несвършено” в рамките на миналия интервал, а хипотетично може още да продължава (формата не носи информация и за това, кога действието е започнало). Говорещото лице обаче не може да изкаже твърдение относно това дали действието още протича и в момента на говоренето. Докато свидетелското наблюдение при аориста е всеобемащо, обхваща цялото действие и е изцяло „затворено” в миналото:

Седмица и нещо Асен ти в бара като смок всеки ден (и вече е престанал).

Седмица и нещо Асен пиеше в бара като смок всеки ден (неговият добросъвестен марафон може още да продължава и към момента на говоренето, но това няма как да се засвидетелства, потвърди или отхвърли).²

Тоест **имперфектът е ирелевантен по отношение на фактическото свидетелство към момента на говоренето**, въпреки континуативния си характер. Тази предварителна уговорка пред курсистите (в нашия случай – чешки българи или изучаващи български) може да предотврати някои възможни недоразумения. Какви например?

¹ Текстът е продължение на изложените наблюдения върху свидетелския статус на говорещото лице от конференцията в Бърно през 2011 година. Затова борави с въведени в предишния сборник, терминологизирани в своите рамки понятия.

² Трябва да се подчертае, че относителните времена не са ориентирани едновременно към два момента – момента на говоренето и допълнителния момент, за който се говори. Те са свързани темпорално само с един ориентационен момент (минал или бъдещ), а вече чрез него са поставени в отношение и към момента на говоренето. Например **косвената връзка с момента на говоренето на действията в минало несвършено време** (т. е. връзката им посредством момента, за който се говори) се потвърждава от факта, че **глаголната форма за минало несвършено време не съобщава дали действието, което се е извършвало в миналия момент, продължава да се осъществява и в момента на говоренето**, срв.: – *Иван още ли чете?* – *Преди малко още четеше, но дали сега чете, не зная.* СТОЯНОВ, Стоян (гл. Редактор), 1983: *Граматика на съвременния български книжовен език. Том 2, Морфология.* София: Издателство на БАН, с. 290.

А) уточнението, че в семантиката на имперфекта е допустима представата, че действието хипотетично може да продължава и към момента на говоренето, провокира в аудиторията внушението за актуална – тоест съвпадаща с момента на говоренето – свидетелственост на дадено действие. Така може да се породи грешка от типа неправилно разбиране на ситуацията – при изречения от типа *Вчера валеше (валя), а днес грее слънце* спрямо *Вчера те болеше (боля) глава и сега пак те боли* чешкият студент не разбира употребата на имперфекта, при условие че валежът днес е престанал, а главоболът продължава. Тоест прагматичните ориентири на събитие, което свидетелски е наблюдавано и в миналото, и в момента на говоренето от една страна, а от друга само в момента на миналото, го объркват, при условие че и двете са изразени в миналия си план от една и съща темпорална форма; още повече, че и в двата случая замяната с аориста е съвсем обикновена и възможна. Изясняването на темпоралните маркери на двете времена може да предотврати недоразумения и в плана на свидетелствеността.

Б) Не бива да се забравя, че е възможна и обратната грешка – некоректна формулировка, която имплицитно създава внушението за свидетелственост с употребата на аорист вместо имперфект – например: *Вчера Ирена носи (носеше) новата си червена рокля*. Тъй като интуитивно българинът долавя пълната и завършена свидетелственост на действието при аориста, може да се породи грешното впечатление, че произнеслият това изречение е бил свидетел на завършека на процеса „носене на червена рокля” – например, че собственооръчно я е свалил. Проумяването на относителността на имперфекта (у Ив. Куцаров – **относително сегашно време**) спрямо затворен интервал на референтност, който не „вижда” началото и края на изразяването от него действие, е важен фактор за чешкия студент в ориентацията му в темпоралната система на българския език и в частност в тук излаганата проблематика на свидетелствеността.

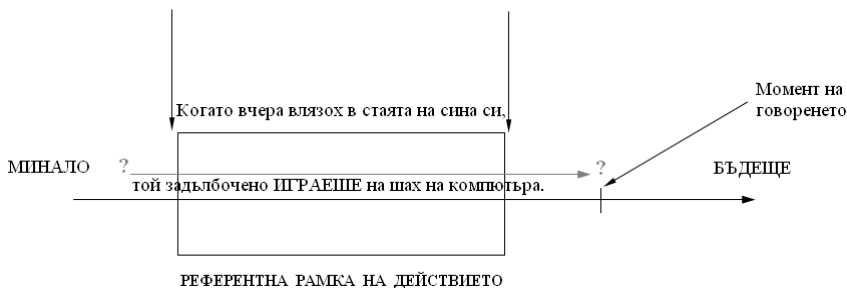
Обикновено първото минало време, което се изучава от чуждестранните българисти, е минало свършено, макар че има учебници и помагала с друго разпределение на граматичния материал. Чешкият език, ориентиран за настоящата разработка, има висока степен на граматична синтетичност на категорията „време на глагола” (както между другото и останалите славянски езици). Приема се, че има едно минало време – претерит. Континуалното значение на имперфекта се поема от комбинации на глаголният вид (например итеративи) и от лексикални модификатори (наречия за време, начин и т. н.), както и от синтактични фактори: *Seděl pořád v té hospodě; Vysedával v té hospodě po celé dny; Když jsem ho včera nakonec našel, seděl právě v té hospodě. – Седеше постоянно в тази кръчма; Киснеше в тази кръчма по цели дни; Когато вчера най-накрая го открих, седеше тъкмо*

в тази кръчма. Сравни с аористната употреба на претерита:³ *Seděl pár hodin v té hospodě a odešel.* – *Седя* няколко часа в тази кръчма и си тръгна. Тясно специфичното значение на претерита се проявява в отделните контекстови рамки и то може да е както имперфектно, така и аористно или перфектно. Поради тази причина твърдението, че в чешкия език има само едно минало време, е не съвсем точно (от гледна точка на традиционния граматически дележ – друго становище застъпва например Ив. Куцаров), но от ономасиологична гледна точка унифициращото понятие „минало време” е приемливо.

За преподаването на имперфекта (говорим единствено за общото му значение, донякъде и за хабитуалното, което е с висока честотна употреба) в конфронтацията му с аориста е подходящо прилагането най-вече на примери, обогатени именно с лексикални модификатори, или с хипотактични конструкции. Особено ползотворна за студентите се оказва схематичната нагледност на процесуалното изражение на двете времена. Прилагаме две схеми, използвани от нас в преподавателската практика. Използваме терминологията на Ницолова с някои целенасочени видоизменения: момента на референтността наричаме „реферанционна рамка” единствено за да има формална близост с илюстративната схема.

Тези схеми представят действията при имперфекта и аориста така:

Схема 1. ИМПЕРФЕКТ

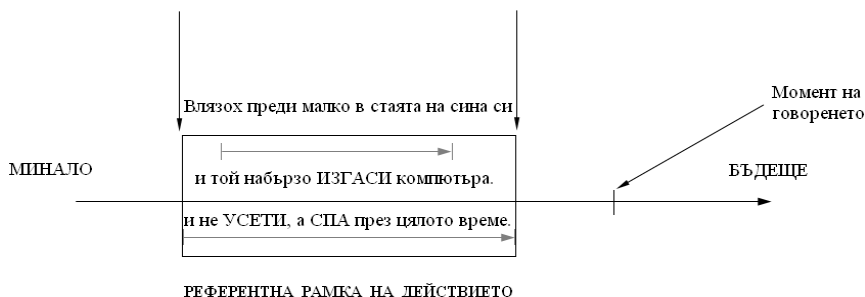

Имперфектната форма не съдържа информация за началото или края на действието, то е започнало преди темпоралния интервал, затворен в референтната рамка, и завършило (ако е завършило!) след него – неговата максимална продължителност може да достигне момента на говоренето, без това

³ Има се предвид „аористната” от гледна точка на преводния еквивалент на чешката глаголна форма в българския език. В плана на преводната аналогия могат да се различават имперфектни, перфектни и аористни употреби на претерита.

да е дадено от семантичното му съдържание. Тоест става дума за *ограничена фактическа свидетелственост* в „средата“ на оста на едно продължително глаголно действие. Ницолова (2008:282) представя имперфекта с формулата $R < T_0$, $E \supset R$, тоест интервалът на референтност е преди момента на говоренето и глаголното действие включва в себе си интервала на референтност.

Схема 2. АОРИСТ

За разлика от имперфекта, геометрически представян като част от средата на отсечка, имаща неопределено начало и неопределен край, който максимално може да бъде толкова отдалечен от референтната рамка, че да достига до момента на говоренето, аористът е глаголно действие, което има „векториален“ характер: тоест има определени и начало, и край на действието, видими в „екрана“ на референтната рамка, и може да има максимална дължина равна на самата нея. Ницолова представя аориста като не-континуитивно действие с формулата $R < T_0$, $E \subseteq R$ (2008:290), тоест интервалът на референтност е преди момента на говоренето и включва в себе си интервала на глаголното действие, който е или по-малък, или максимум равен на него.

Редно е да се обясни, че референтна рамка на действието винаги има – независимо дали е експлицитно изразена с подчинено изречение или лексикален маркер, или не, тя е продукт на мисловна ориентация, дори да е елидирана: *С тази таратайка брах/берях много ядове (докато я карах, докато не я продадох, докато не се строши, докато не си купих нова, през 1997-ма, когато тръгнах на път, когато я претоварвах, зимата, по празниците, в задръстванията, след като моята ме напусна и заживях като цар, всеки ден и т. н.).*

Оразличаването на аориста и перфекта (и изобщо перфектовидните форми от типа СЪМ + Л-конструкт) има отношение към граматическата субкатегория свидетелственост дотолкова, доколкото **свидетелствеността**

като логическо съждение за присъствие и пряко наблюдаване на извършваното действие може да се приеме в представите на студентите като *сведение за извършено и приключено в практически план действие в миналото* (а респективно за неговото непротичане в момента на говоренето), което в континуитивната природа на имперфекта не е дадено. Това може да внесе недоразумения на практически комуникативно равнище.

Пример: *Преди години той спря цигарите* (...отведнъж) – *Преди години той спираше цигарите* (...през ден / цяло лято).

В първия случай субектът на обсъждането вече не пуши, във втория няма информация за това дали е преодолял този порок, напротив – итеративната (многократно), и континуалната (дълго време се е борел) интерпретация на изказа по-скоро имплицира тълкуването, че след поредица неуспешни опити или един мъчително протяжен неуспешен опит се е отказал да ги отказва и в момента е пушач (ако няма разширен контекст и допълнителни лексикални ориентири). Но имперфектът не съдържа информация както за актуалното състояние на визираното в миналото действие, така и за действителния свидетелски статут на говорещото лице към момента на говоренето: може спирането на цигари да продължава (или да е било успешно) и говорещото лице още да наблюдава (да е приключило наблюдението си) на този процес. В чешкия или в руския език тази противопоставителност би могла да се осъществи „единствено“ с видова обмяна и отново с ползотворното прилагане на итеративите: *Před léty jsem zanechal/zanechával cigarety*; *Несколько лет тому назад бросил/бросал курить*.⁴

Друг важен момент е този, че оразличаването на аориста и имперфекта във възприятията и реакциите на студентите може да сведе грешките до един тип – до колебанието между аориста и „перфекта“ (традиционно название на всички СЪМ + Л-конструкти), най-костеливия орех на миналите времена. Иначе можем да очакваме вместо правилната конструкция *Вчера тя се съгласи да се оженим* или *Вчера тя се съгласеше да се оженим*, или (най-честата грешка) *Вчера тя се е съгласила да се оженим*.

II. Преизказност

Тази най-трудна граматическа и методическа тема би могла да бъде обект на безкрайни обсъждания, но в конкретния случай тук споделяното скромно изложение има една единствена цел: трябва да се обясни на

⁴ На обикновения въпрос, нима в българския език видовата обмяна не е достатъчна за изразяване на имперфектно темпорално значение, е удобно да се отговори с пример за модалната употреба на имперфекта (Николова, 2008, 285) при конструкции с глаголи от свършен вид: *Откажех ли цигарите, ...хващаха ме нервни-телицих да напълнея, почвах да не спя* и т. н.

аудиторията, че преизказността не означава непременно и винаги несвидетелски статут, макар че употребата ѝ най-често декларира именно неприсъствие във времето и мястото на представяното глаголно действие.

Всъщност преизказността предава вторично чуждо изказване от:

Б) **имагинерния⁵ автор на чуждата** (*впоследствие преизказваната*), **субстратната реч** (Ницолова, 2008:364) – ИНИЦИАТОРА на предаваната информация – И (или този „някой”, от когото води своето начало съобщението, предавано по комуникативната верига);

В) през **говорещото лице** – МЕДИАТОР на предаваната информация / предаваното съобщение – М;

Г) към трети участник в комуникативната верига – АДРЕСАТ на предаваната информация / предаваното съобщение – Ад.

Авторът на субстратната реч обикновено не се посочва (макар че е възможно да бъде маркиран допълнително с *verbum dicendi*), но във възпроизведената от говорещото лице (медиатора) субстратна реч може да бъде посочен не само субектът на преизказваното действие – СД (*Ирина ходела с Иван*) А) – **СЪЩИНСКИЯТ АВТОР на фактическо изказване** – СА.

Предлагаме следната нагледна схема за трансформиране на комуникативните инстанции с оглед на **свидетелския статут на говорещото лице** и в конструкции с *verbum dicendi* – последното по няколко причини. Първо с глаголите на вербалната изява най-лесно по описателен път може в чешкия език (и в ред други езици) да се оформи еквивалентен израз на българската грамема „преизказност”. Второ – в българския език преизказните форми на „кажа”, „река”, „разправам”, „говоря” и др. също са с висока фреквентност при оформянето на преизказни конструкции, при които може да се посочи **реалният инициатор (Ир)** на предаваната информация (или дори същинският автор), а в безлични конструкции да се оформи неговият имагинерен прототип (*Говорело се (знам от някой си И), че много хойка/хойкал. Казвало се тук-там, че разбира/разбирала от тия работи и т. н.*).

Трансформиране на комуникативните инстанции с оглед на свидетелския статут на говорещото лице

А) Мария (СА) казва на Васил (Ад): *Готвя отлично.*

⁵ В някои случаи И(имагинерен инициатор) може да бъде заместен от реален **инициатор** (Ир) – ако например първият медиатор постанови с *verbum dicendi* връзката си със самия същински автор, едновременно с това той се самоопределя и като инициатор на преизказната верига, като пряк свидетел на предаваното в преизказа събитие, така че при следващото преизказване той ще бъде посочен като реален източник на получената информация – виж Г/а

→ авторска реч

СА —————→ Ад

Б) Васил (М) казва на Иван (Ад₁):

Мария (СА) **каза**, че готви отлично.

→ възпроизведена авторска реч, която в последващото преизказване става субстратна реч свидетелска – виж Г/а

СА —————→ М —————→ Ад₁

В) Васил (скрит И_(р)) казва като М на Иван (Ад₁):

Мария (знам уж от някой си И) **готвела** отлично.

или дори Мария **казала**, че готви отлично.

→ субстратна реч „несвидетелска”⁶ (за читателя или зрителя, абсолютно осведомените реципиенти, е видимо укриването инстанциите на СА и **реалния инициатор** – И_р; за Ад₁ това е възпроизведена реч на неизвестен И)

СА ~~.....~~→ И_(р) - - - - -→ М —————→ Ад₁

Г) Иван (М₂) казва на Петър (Ад₂):

а) Мария **казала** на Васил (И_р/М₁), че готви отлично.⁷

⁶ Това е тъмната страна на ренаратива, осветлявана обикновено с въпроса *Кой ти каза това?* В случая ние знаем, че тази реч е квазинесвидетелска (по силата на вездесъщата читателска осведоменост), но иначе няма как да се разбере: участникът в комуникативната верига от типа **инициатор (реален) и медиатор** на предаваната информация се превръща само в **медиатор** на изказването, като „укрива” същинския инициатор на съобщението зад уж някой си имагинарен инициатор субстратната реч (знам това от някой си Х, иницирал моят изказна медиативност). Само тук в комуникативно-прагматичните аспекти употребата на преизказността може да се говори за някаква свидетелственост, още по-точно – **свидетелски статут**, наличен все пак не граматически, а на равнището на наративната конструктивност и във връзката „повествование – читател” (зрител във филм – изобщо реципиент на художествената творба като универсален свидетел на всичко, получил информация от вездесъщия повествовател).

⁷ Изречението е съотносимо с: *Васил каза, че Мария казала, че готви отлично.* В този пример ярко се открояват във формите на глагола „кажа” разликите между

➔ възпроизведена реч спрямо Б, (знам го от Васил – I_p/M_1 , който го знае от Мария – СА) – позоваване на **субстратна реч свидетелска**, на I_p – на реалния инициатор

СА ----- ➔ I_p/M_1 ————— ➔ M_2 ————— ➔ Ad_2

б) *Мария готвела отлично. (знае се от някой си И)*
или *Мария казала, че готви отлично.*

➔ Възпроизведена реч спрямо В – връзката със същинския автор е заличена, както във В, а също I_p вече не е маркиран, съществува само **имагинерен автор (инициатор) на субстратна реч**

И ----- ➔ М ————— ➔ Ad_1

Разликите между В и Г/б формално са нулеви, но в прагматичен план може да се знае, че във В инициаторът на предаваната информация се представя само за неин медиатор, *крие действителния си свидетелски статут пред адресата*, заличава ролята си на реален инициатор като косвено приписва принадлежността ѝ на някой друг имагинерен субект. Логическите връзки, разкриващи тази наративна стратегия, са обективно познати само на вездесъщия повествовател и на абсолютно осведомения рецепиент: „**знам уж**” vs. „**знае се**”.

Вижда се, че в приведените пример свидетелски статут между Иван и Мария няма, но по принцип той е съвсем възможен при ренаратива. Например във В има *реален свидетелски статут* – (Васил е присъствал на

свидетелски аорист и преизказност при действителен несвидетелски статут. Възможни са други формални конструкции на студентите по силата на инерцията, но те трябва да се обяснят своевременно – например: *Мария казала на Васил, че готвела отлично* (сега вече се е научила – ренаративен презенс или някога преди време е можела – ренаративен имперфект). Втората форма е или дубитатив от страна на говорещото лице (интонационен или смислов еквивалентен на „била готвела”), или ренаратив на презенса или имперфекта. Но във втория случай първата ренаративна форма сигнализира несвидетелски статут спрямо изказването на Мария, а втората – спрямо нейните кулинарни умения някога или сега. В случай, че се преизказва сегашно неактуално време, българският език предпочита да „олекоги” конструкцията и да използва индикатив *Мария казала на Васил, че готви отлично*, но за ренаративен имперфект е възможен само горепосоченият вариант *Мария казала на Васил, че по време на работата си като детегледачка в Америка готвела отлично*.

изказването на Мария), но *граматично изразена несвидетелственост* (тук наричана **имплицирана** квазинесвидетелственост – виж сборника от 2011 г.). Това може да обърка студентите при четене на книга, гледане на филм, в упражненията на ситуативни модели, при което те ще са в позицията на абсолютно осведомения реципиент. За тях ще бъде чудно защо ситуация на реален свидетелски статут се предава като преразказване. Трябва да им бъде обяснено, че преизказността не винаги и не задължително е несвидетелски маркер. И обратното – че свидетелски статут може да бъде умишлено прикрит с преизказни конструкции (защото примарно ренаративът се осмисля като несвидетелски изказ). Да разгледаме следната ситуация.

На една маса обядват съпружките Гогови и сина им. Майката нервено казва на мъжа си: *По цял ден пиете с Къци, с оня ахмак, дето нищо не върши в службата, не може ли сега да се въздържиш от третата си ракия?* Бащата се обръща към сина им, свидетел на разигралата се сцена, и му казва: *Видя ли сега – пиели сме и чичо ти Къци нищо не вършел в службата, живее ли се така, кажи ми?!* Преизказване има, при това изразено с мощна модална струя (друг е въпросът, че изказването може да бъде определено като иронично цитиращ дубитатив), но и тримата участници са свидетели единствено на авторската реч на майката и на възпроизведената реч на бащата (субстратна реч на инициатор на информацията няма, в случая е външно отъждествена с авторската) не и на – разбира се – интерпретираните чрез нея действителни събития, за които може да изрази свидетелско отношение единствено господин Гогов. Съответно за участниците в даден диалог изобщо преизказността не е категорично и при всеки случай нито маркер на (не)свидетелственост, нито маркер на (не)достоверност, а **„информация за предаваната информация от говорещия“** (Ницолова, 2008:363, подробно за хиперкатегорията *„характеристика на предаваната информация от говорещия“* виж на стр. 318–327). Други семантични оттенъци има вече преизказността в наративния план на художественото произведение, в насочеността му към реципиента, универсалния свидетел, но това не е обект на настоящия текст.

Конкретно в чешкия език има универсален лексикален модификатор на преизказност (prů – от **praviti* = казват, раз**правят**), така че този тип семантично-комуникативна трансформация не е твърде трудна за обяснение. Проблемите идват в усвояването на конкретните форми, в объркването им с „перфекта“ и плюсквамперфекта, в контаминирането на различни конструкции с „бил/а“, но от гледна точка на свидетелствеността важно е да се проумее, че *ренаративът не е единствено и само сигнал за несвидетелски*

статут на говорещото лице, макар че в огромна част от случаите несвидетелският статут е **контекстуално експлициран**.⁸

Представеният текст направи опит да обобщи и систематизира от позицията на прагматиката най-болезнените пресечни точки между действителния свидетелски статут на говорещото лице и грамемите „свидетелственост” и „несвидетелственост”, сигнализирани с морфемите *-х/-ш* и *-л*, както и да представи някои възможни практически стратегии на обяснението в плана на преподаването на аориста, имперфекта и преизказността. Дано за отзивчивия читател тази цел е била поне донякъде изпълнена.

Литература:

- КУЦАРОВ, Иван, 2007: *Теоретична граматика на българския език. Морфология*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски”.
- НИЦОЛОВА, Руселина, 2008, *Българска граматика. Морфология*. София: УИ „Св. Климент Охридски”.
- СТОЯНОВ, Стоян (гл. редактор), 1983: *Грамматика на съвременния български книжовен език. Том 2, Морфология*. София: Издателство на БАН.

⁸ Както отбелязва Ницолова, ренаративът може дори да се използва от говорещия за създаване на фалшиво впечатление у адресата, в случай че говорещият *„не иска да посочи автора на възпроизвежданата реч”, дори когато той самият е неин автор* (Ницолова 2008:364) – виж В от горния пример.